

С. Ф. РУСОВА

**ТВОРИ,
НАДРУКОВАНІ
У ПЕДАГОГІЧНОМУ ЖУРНАЛІ
“СВІТЛО”
(Київ, 1910-1914)**

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

УДК 37.01
Р 88

*Рекомендовано Педагогічною радою Комунального закладу
“Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий
коледж імені Т.Г. Шевченка Черкаської обласної ради”
Протокол № 7 від 10 лютого 2022 року.*

Рецензенти:

Стрілець С.І., доктор педагогічних наук, професор.
Зайченко Н.І., доктор педагогічних наук, доцент.
Крамська З.М., доктор філософії з педагогічних дисциплін.
Мельничук Т.Ф., кандидат педагогічних наук, доцент.
Чепка О.В., кандидат педагогічних наук.

Русова С.Ф.

Р 88 Твори, надруковані у педагогічному журналі “Світло”
(Київ, 1910-1914) : [збір. творів] / Упоряд, вст. ст., приміт.
І.В. Зайченка. К.: Видавництво Ліра-К. 2022. 500 с.
ISBN 978-617-520-317-0

У книзі зібрані твори С.Ф. Русової (1856-1940), надруковані в україномовному педагогічному журналі “Світло” (Київ, 1910-1914).

Збірка творів С. Русової, надрукованих у педагогічному журналі “Світло”, адресована дослідникам у галузі загальної, дошкільної та соціальної педагогіки, історії педагогіки, науково-педагогічним і педагогічним працівникам та студентам педагогічних навчальних закладів, учителям і викладачам різних типів навчальних закладів, працівникам дошкільних дитячих установ, іншим освітянам, усім, хто цікавиться проблемами історії і сучасності української національної освіти, школи й педагогіки.

УДК 37.01

ISBN 978-617-520-317-0

© Упоряд, вст. ст., приміт.
І.В. Зайченко, 2022
© Видавництво Ліра-К, 2022

*Софія Федорівна Ліндфорс (Русова)
(1856-1940)*

ЗМІСТ

Від упорядника	8
Софія Русова і педагогічний журнал “Світло”, Київ, 1910-1914 рр.	10

Розділ І. СТАТТІ

В оборону казки.....	46
Всесвітня втрата (На смерть Л.М. Толстого).....	51
Дитячий сад на національній ґрунті.....	53
До сучасного становища народнього учителя.....	63
Дошкільне виховання.....	73
Думки М. Драгоманова про освіту	94
Жан-Жак Руссо (1712-1778)	97
З з'їзду учителів.....	106
Загально-земський з'їзд в справах народньої освіти. Програма з'їзду.....	119
Загально-земський з'їзд в справах народньої освіти.....	126
Ідейні підвалини школи	145
“Мати” в поезії Шевченка	151
На з'їздах жіночої освіти й родинного виховання	155
Народня початкова школа в Бельгії.....	162
Націоналізація дошкільного виховання	169
Нова школа.....	187
П. Лесгафт і його педагогічні ідеї	199
Пам'яті О.О. Андрієвського	208
Песталоцці-Фребелівський будинок у Берліні	212
Приватна діяльність	218
Про дитячі цяцьки	222
Просвітний рух на Україні в 60-х роках.....	227
Республіка молоді в Америці	236
Ручна праця в національній школі. (Докл. С.Ф. Русової).....	243
Становище початкової освіти в Київському земстві.....	244
Українські дитячі книжки.....	246
Українські земства в справі заведення народньої освіти.....	251
Франко-арабська школа	271
Французькі літні колонії для школярів	273

60 літні роковини “Хатини дядька Тома”	278
Шкільні екскурсії і їх значіння.....	282

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ. КРИТИКА. ОГЛЯД ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРЕСИ

Беларускі Календар. 1912. Вільня, Ц. 15 коп., вид. “Нашае Нівы”.....	293
Беларускі песеннік з нотами для народних і шкільних хороу. Кніжка І. Злажыгу Л.М. Роговскій. Ц. 15 кап.	294
Библіотека Народнаго учителя. <i>Подъ редакціей Н. Румянцева</i>	295
Всеволодъ Флеровъ. <i>Ясное Утро.</i> Книга для класнаго чтенія. Первая книга послѣ буквара, Ц. 25 коп. 1911 г.....	296
“Дошкольное воспитаніе”. Кн. 1-2. 1911	297
М. Драгоманов. <i>Про українських козаків, татар та турків,</i> <i>вид. “Криниця”, Київ, № 10, Ц. 10 коп.</i>	298
Ев. Елачичъ. <i>Сборникъ статей по вопросам дѣтскаго чтенія.</i> 1914 г. Ц. 1 р. 25 коп.	298
З російської педагогічної преси	299
А. Зачиняевъ. <i>Азбука творчества. Психологическая система обученія.</i> Изд-во Новая школа. 1910. Ц. 30 коп.	304
Е. Звягинцевъ. Народная жизнь и школа. Статьи по вопросам преподаванія въ начальной школѣ. Вып. I. Ц. 40 коп. 1912 г.....	305
С.А. Золотаревъ. <i>Очерки по исторіи педагогики на Западѣ и въ Россіи.</i> Ц. въ переплетѣ 1 р. 25 коп. С.-Пет. 1910.....	308
Календарь справочникъ “Народный Учитель”, <i>въ двухъ частяхъ, сост. О.Л. Смирновъ.</i> Москва. Ц. 50 коп....	309
Каталогъ книг для дѣтскаго чтенія. Дѣтская бібліотека Д.Ю. Доброй. Изд. Бердниковой. М. 1912 г. Ц. 5 коп.....	309

Г. Коваленко. <i>Про кріпацьку неволю, як вона стала і як зникла.</i> Вид. “Вік”. № 66, ц. 10 коп.	310
Методи первоначального обучения. <i>Изд. Педагогической академии 1910 года</i>	311
На лекціях Є. Єлачича	315
Народное образование (Отдѣль Извѣстій Московской Городской Думы) № 11-12. 1912 годъ.....	317
Новий учительський орган	319
Новини французької педагогічної літератури	321
“Общее Дѣло”. Сборникъ статей по вопросам распространения образования среди взрослого населения подъ ред. В. Костроминой. Вып. III, Ц. 1 р. 15 коп., изд. Москов. Общ. Грамм. 1910	321
Отчетъ “Благотворительнаго общества изд. общепол. и дешевихъ, книгъ” за 1910 г.	326
Памяти Н.И. Пирогова. Сборникъ статей. Изд. газеты “Школа и Жизнь”. Современное значеніе педагогических идей Н.И. Пирогова, изд. Общества Эксперимент. Педагогики. С. Пет. 1911 г., Ц. 40 коп. Н. Румянцевъ. Н.И. Пироговъ. Его взгляды на природу дѣтей и задачи воспитанія	328
Педагогична виставка	329
Педагогичний журнал “Свободное Воспитаніе” № 1-6. 1911 р.	331
Педагогическое Обзорніе	335
М.О. Рубакин	337
Н. Румянцевъ. Н.И. Пироговъ. Его взгляды на природу дѣтей и задачи воспитанія	338
“Русская школа” за 1910 годъ	339
Русскіе учителя за-границей. Годъ 3-й. Москва. 1912. Ц. 50 коп.	342

Семейное воспитание. Новый журнал рационального воспитания. 1911.....	345
Серед педагогічних російських журналів	346
Серед російських педагогічних журналів	348
Серед російських педагогічних журналів	353
Е. Фортунатова и Шлегеръ. Зрительный Диктантъ. Первые шаги. Изд-во Горбунова-Посадова; А.Б. и В Минервины. Малыши за работой и руководство к преподаванию по этой книгъ. Изд-во Горбунова-Посадова....	356
С. Черкасенко. Маленький Горбань та інші оповідання. Вид. “Укр. Учит.” К. Ц. 40 коп.....	359
Е. Чарнолусская: Общественная библиотека в Америкъ, издание “Шк. и Ж.”	360
В. Чарнолуській. Настольная книга по народному образованию. Т. IV, дополнительный.....	361
Т. Шевченко. Малий Кобзарь для дітей. З малюнками. Вид. “Українськ. Учитель”. К. 1911. Ц. 20 коп.....	363
Т.Г. Шевченко. Маленький Кобзарь. Ц. 25 коп. Вид. “Благотворительного Общ. изд. общепол. и дешев. книгъ”. № 62, 1911 р.	364
Шкільні свята	364
“Школа и Жизнь”. Нова часопись	365
ДОДАТКИ	
Додаток 1	369
Додаток 2	371
ПРИМІТКИ	376

ВІД УПОРЯДНИКА

Софія Федорівна Ліндфорс (Русова) (1856-1940) є гордістю і славою української педагогічної науки і народної освіти, яскравим прикладом боротьби передової української інтелігенції за визволення українського народу з московського рабства уроки російського царизму і більшовицького нищення українства. Усе своє свідоме життя, увесь свій інтелектуальний і педагогічний талант вона цілком присвятила боротьбі за звільнення українського народу від соціального й національного гноблення, від безпросвітництва, темряви й безкультур'я, за утвердження його національної самосвідомості й гідності, за створення його національної освіти, культури, школи й педагогіки. Своєю діяльністю і педагогічною творчістю вона заслужила визнання представників української педагогічної науки, практики і широкої педагогічної громадськості

В сучасній Україні педагогічні ідеї С. Русової є джерелом наукової творчості і педагогічної діяльності. Вони близькі нам і сьогодні актуальністю поставлених проблем, безпосереднім втіленням їх у практику розбудови української національної школи й системи освіти..

У пропонованому збірнику представлено 32 статті та 40 рецензій і оглядів педагогічної преси, надрукованих С. Русовою у журналі "Світло", на різноманітні педагогічні видання українських і зарубіжних авторів, а також тогочасні російські педагогічні часописи. У цих статтях і рецензіях С. Русова виступає перед нами як теоретик педагогіки, теоретик і практик національного дошкільного виховання, як історик зарубіжної і вітчизняної педагогіки, як талановитий журналіст і критик.

Представлені у збірнику статті й рецензії знайомлять читача з поглядами С. Русової на актуальні проблеми педагогічної теорії і практики, на мету, завдання, принципи, зміст освіти й методи навчання й виховання, на проблеми становлення й розвитку національного дошкільного виховання, української національної школи й ідеального педагога. Вона формулює завдання виховання людей з ясним твердим переконанням, ідейних і принципових, послідовних у словах і вчинках, вольових і мужніх, справжніх патріотів України. Цікавими й актуальними є її поради й вимоги до навчальної книги й до літератури для дитячого читання.

У більшості представлених матеріалів першодрук збережено.

І в першому, і в другому розділі матеріали подані в алфавітному порядку. В Додатку 1 в алфавітному порядку подано перелік статей С. Русової, надрукованих за роками, а в Додатку 2 також в алфавітному

порядку подано перелік усіх відомих нам праць С. Русової, опублікованих за роками в журналі “Світло”.

Примітки, що мають характер історико-педагогічних коментарів, мають на меті не лише певною мірою розкрити історію створення та зміст представлених у збірнику матеріалів, а, головне, привернути увагу читачів як до вивчення багатогранної педагогічної творчої спадщини С. Русової, так і до вивчення невичерпної громадянської історії України, до чого так наполегливо закликала й сама Софія Федорівна; до вивчення розвитку української педагогіки, її історії, національної освіти, школи, культури в її різноманітних аспектах.

Сподіваємося, що пропоноване увазі зібрання творів С. Русової, надрукованих у педагогічному журналі “Світло”, Київ, (1910-1914), допоможе читачам глибше осмислити, з одного боку, ті соціально-політичні й соціально-педагогічні ідеї, які хвилювали тогочасну передову українську інтелігенцію у боротьбі проти колоніального й соціального гноблення українців з боку російського царизму, а з іншого, – вже в умовах нашого сьогодення ці твори допоможуть нам в ідеологічній боротьбі проти військової і гібридної агресії з боку споконвічного й найлютішого ворога українців, їхньої свободи, культури, освіти, мови й державності сучасного російського імперіалізму в найпотворнішій його формі – рашизму.

Твори С. Русової, надруковані у журналі “Світло” допомагають нам також глибше розкрити постать видатної української просвітительки, вченої, педагога, громадської діячки Софії Русової, зрозуміти, що нового, цінного й передового міститься в її педагогічному доробку, і яке місце не українка за походження С. Ліндфорс (Русова) зайняла в історії розвитку не лише української, а й європейської та світової педагогічної думки.

Упорядник висловлює щиру вдячність рецензентам – *Світлані Іванівні Стрілець*, доктору педагогічних наук, професору, *Наталії Іванівні Зайченко*, доктору педагогічних наук, доценту, *Зої Михайлівні Крамській*, доктор філософії з педагогічних дисциплін, *Тетяні Федорівні Мельничук*, кандидату педагогічних наук, доценту, *Ользі Володимирівні Чепці*, кандидату педагогічних наук за кваліфіковану консультативну допомогу у підготовці даного видання.

Висловлюю також щиру вдячність працівникам Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та працівникам Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського за допомогу у підборі матеріалів з журналу “Світло”, Київ, 1910-1914.

Особлива подяка Видавництву Ліра-К та його керівникові Віталію Івановичу Зарецькому за друкування книги.

СОФІЯ РУСОВА І ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ “СВІТЛО”, КИЇВ, 1910-1914 РР.

За станом на 1910 рік С. Русова мала вже великий життєвий, громадсько-педагогічний, журналістський і науковий досвід, була мамою чотирьох дітей.

Починаючи з 1888 року, коли С. Русова надрукувала першу свою ґрунтовну брошуру під назвою “Рассказы про Киев и его прошлое”. Херсон: Изд. О.Д. Аспер, 1888. 61 с. і до початку 1910 року, вона опублікувала підручники “Український букварь: [граматика і читанка]: по підруч. О. Потебні” (1906) і “Початкову географію” (1906), та ще низку брошур, серед яких: “Сестра Катерина: (Рассказ об одной англичанке)” (вид. 1893, 1895, 1901). “Виховник Г.С. Сковорода: біогр. Нарис” (1894), “Странник Григорий Саввич Сковорода: биограф. Очерк” (1894, 1899), “Братства в Юго-западной Руси: ист. Очерк” (1895, 1902), “Днепр и Приднепровье” (1898), “Карл Великий” (1901, 1903), “Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии” (1903, 1904, 1905), “Друзья римского народа братья Гракхи: пер. с малорус.” (1903, 1905), “Божа іскра. Оповідання про Рафаеля” (1904), “На счастливых островах Ао-Тео-Роа (Новая Зеландия)” (1904), “В стране вольного крестьянства (о Норвегии)” (1905), “Как болгары доби́ли себе свободу” (1905, 1909), “Серед виноградарів південної Франції” (1905), “Швейцария – свободная народная республика” (1905), “Луиза Мишель. Защитница прав французских рабочих” (1906), “Рилеев, певец и мученик свободы” (1906), “Як люди живуть в Норвегії” (1906), “Николай Васильевич Гоголь: биограф. Очерк” (1909), “Отзыв о сочинениях В.П. Милорадовича” (1907).

Починаючи з 1897 р., коли в журналі “Русская школа” (Санкт-Петербург) була надрукована рецензія під назвою “Краткий очерк римских древностей согласно с гимназическими учебными планами и правилами для испытаний / сост. Н. Санчурский”, С. Русова друкувала свої твори в газетах і журналах “Вѣстник воспитанія” (Москва), “Вѣстник Европы” (С.-Петербург), “Громадська думка” (Київ), “Для народного учителя” (Москва), “Ежемесячный журнал для всех” (С.-Петербург), “Земский

сборникъ Черниговской губернии”, “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник” (Львів). “Народный учитель” (Кишинів), “Рада” (Київ), “Русская мысль” (Москва), “Русская школа” (С.-Петербург), “Украинский вѣстник” (С.-Петербург), “Южные записки” (Одеса) та інших.

Серед них такі ґрунтовні статті, як: Проект новой свободной школы для Украины / *Народный учитель*. 1907. № 9, Современныя школьныя нужды въ Украинѣ / *Украинский вестник*. 1906. № 2, Первые шаги къ націонализаціи народнаго просвѣщенія в Украинѣ / *Русская школа*. 1907. № 10, Национализація школы у разных народностей России / *Народный учитель*. 1907. № 17-18, Національное искусство / *Русская школа*. 1910. № 3, О національной украинской школѣ прежде и теперь / *Русская школа*, 1908. № 5-6, Къ націонализаціи школы у вотяковъ, якутовъ и татаръ / *Русская школа*. 1907. Том III, О національной школѣ в Россіи / *Вѣстник воспитания*. 1909. № 2. Хроника національной школы / *Русская школа*. 1907. № 11, Хроника Національной школы разл. народовъ Россіи / *Русская школа*. 1908. № 2.

Відзначимо і той факт, що у 1876 р. подружжя Русових (Олександр і Софія) у видавництві часопису “Narodni Listy” у Празі, куди у 1875 р. вони були делеговані київською “Старою громадою”, видрукували повне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, куди ввійшли заборонені в Російській імперії рукописні вірші поета без цензурних скорочень та спогади про нього окремих сучасників.

Таким чином, за станом на 1910 рік С. Русова мала вже великий досвід письменницької і журналістської діяльності і тому вона справедливо стала одним з активних членів редакції журналу “Світло”.

Народилася Софійка 18 лютого 1856 року п’ятою дитиною в сім’ї шведа Федора Ліндфорса і французьки Ганни Жерве в с. Олешня, Городнянського повіту, Чернігівської губернії. У 2,5 роки залишилася без матері, батько змушений був наймати гувернанток для догляду за дитиною. Десятирічною вступила до третього класу Фундуклеївської жіночої гімназії, що в Києві, яку закінчила з золотою медаллю у 1871 р. Того ж року несподівано помер батько.

Доля дівчина розпорядилася так, що вона разом з старшою сестрою Марією попадає в середовище членів київської “Старої громади”, учасниками якої були В. Антонович, М Драгоманов, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинським та ін.

З метою набуття педагогічних знань і досвіду сестри їдуть до Петербургу і з поїздки привозять чималу педагогічну бібліотеку – підручники, навчальні посібники, твори Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, А. Дістервега, Ф. Фребеля та інших, поринули у вивчення педагогічної науки. Власне в цей період і вирішулася доля С. Русової як майбутнього педагога, а з думкою про Петербурзьку консерваторію довелося розпрощатися.

У липні 1871 року сестри Марія та Софійка з дозволу куратора Київського навчального округу П.О. Антоновича¹ відкривають у Києві перший в Україні дитячий садок на зразок відомого Дараганівського дитсадка в Петербурзі. І, хоча вся виховна робота в садочку провадилася російською мовою через дію Валуєвського циркуляру (1863), – цей дитячий садок власне визначав собою новий тип дитячих навчальних закладів в Україні.

Серед вихованців дитячого садка в Києві були Маша й Люда Старицькі, дочки відомого драматурга. Як відзначала пізніше Софія Федорівна, зі знайомством з сім’єю Старицьких “ввійшов у наше родинне життя вперше український елемент, ввійшов, але не зразу запанував” [7, с. 28], а в подальшому розвивався, набирал сил і став визначальним в її діяльності та творчості.

В цей період значною мірою під впливом учителя Київської гімназії О. Русова розпочинається активна робота Софії Федорівни на ниві україністики. Вона бере діяльну участь у

---

¹ Антонович-Войшин Платон Олександрович (1811, Кролевець – 1883, Керч) український урядовець і громадський діяч, генерал-лейтенант, керченський та одеський градоначальник, бессарабський губернатор. Навчався в Кролевецькому повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії, Харківському та Московському університетах (словесний факультет), але навчання не закінчив – у 1831 р. за участь у гуртку революціонера Миколи Сунгурова був заарештований. У лютому 1833 року, за вироком військового суду, разом з кількома іншими студентами Московського університету, був розжалуваний у рядові з позбавленням звання дворянина і засуджений до солдатської служби у Окремому Кавказькому корпусі. З 1866 по 1880 рік – куратор (попечитель) Київського навчального округу.

роботі Південно-Західного відділу Імператорського Географічного Товариства (1873-1876) – помітного осередку наукового життя тогочасної України, засновником якого були В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Лашкевич, М. Лисенко, О. Русов. П. Чубинський; збирає український етнографічний матеріал, починає вести просвітницьку роботу. “Цей рух захопив і мене, – писала Софія Федорівна, – і з’ягував мене Ол. Ол. Русов, що сам страшенно був захоплений красою наших пісень, як змістом, так і музикою. Як секретар Товариства він був у самому центрі його діяльності. Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та роз’яснень збудив у мене ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала всіма моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа” [7, с. 46].

Важливою в долі Софії була друга поїздка до Петербургу, де вона познайомилася з відомим російським педагогом Й.І. Паульсоном², який допоміг їй влаштуватися на посаду

---

² Паульсон Йосип Іванович (1825-1898) – виходець зі шведської сім’ї, один з передових російських педагогів другої половини XIX століття, методист, редактор, громадський діяч. Фахівець у галузі початкового навчання, активний пропагандист аналітичного звукового методу навчання грамоти, прихильник пояснювального читання.

Навчався спочатку у шведській лютеранській школі при церкві Св. Катерини, а потім у Німецькому училищі Св. Петра з 1839 року. Самостійно підготувавшись, склав у 1851 році іспит на звання домашнього вчителя у Петербурзькому університеті. З 1852 по 1855 роки служив учителем у парафіяльній школі при фінській церкві Св. Марії. З 1855 по 1857 роки викладав німецьку та французьку мову в Сирітському притулку принца Петра Ольденбурзького. У 1860-х роках викладав російську мову у жіночому відділенні Петришулі. У 1860-1865 роках вів початковий курс навчання для княжни Марії Олександрівни (згодом герцогині Единбурзької). Брав активну участь у педагогічних зборах наставників і викладачів. У 1859 разом із П.Г. Редкіним і О.О. Чумиковим організував Педагогічне товариство в Санкт-Петербурзі і став його секретарем. Учасник створення Фребелівського товариства в 1871 р. і курсів при ньому. Був серед перших діячів Санкт-Петербурзького комітету грамотності. Разом з М.Х. Весселем був засновником і редактором-видавцем педагогічного журналу “Учитель” (1861-1870), присвяченого переважно питанням початкового навчання. Публікував для народних учителів систематичні посібники з початкової освіти, знайомив їх із методикою викладання окремих предметів, з основами дитячої психології. Автор низки підручників та статей з педагогіки, а також методики початкового

вчительки, надав конкретну методичну допомогу, поділився власним досвідом на ниві просвіти. За цією поїздкою в церкві св. Сіменона 30 серпня 1874 року вона повінчалася з Олександром Русовим. Сватом молодій парі був М. Драгоманов, а “Лисенко загравав мені свій чудовий твір – рапсодію на пісню “Золоті ключі”, яку й присвятив мені. Це був єдиний, але чудовий весільний дарунок” [7, с. 53].

Між тим, у Києві припинилась діяльність Географічного товариства, посилювалися адміністративні утиски українства, забороняється будь-яке літературне й наукове слово, будь-який переклад, нав’язувалася думка: “никакого малороссийского языка нет, не было и быть не может”. У цих умовах представники Старої громади в особі Ф. Вовка звернулися до Олександра Олександровича з пропозицією виїхати за кордон, щоб там надрукувати повний текст “Кобзаря” Т. Шевченка. Всі підготовчі матеріали для цього були вже майже зібрані. Зупинилися в Празі, як найбільш сприятливому місці для видання “Кобзаря”. Це був період національного відродження чехів, а з іншого боку, можливість для О. Русова зібрати необхідний матеріал для написання магістерської дисертації на тему: “Ян Жижка”.

Невдовзі обидва томи були видруковані і проблема полягала в тому, щоб доставити “Кобзар” в Україну, особливо в умовах дії Емського указу 1876 року, який забороняв вже й ввіз друкованої продукції, написаної українською мовою. З метою ознайомлення західноєвропейського читача із життям і зразками творчості Т. Шевченка С. Русова переклала французькою мовою біографію поета, низку його віршів і зміст кількох поем, які за підтримки І. Тургенєва побачили світ у французькому журналі “Revue des deux mondes”.

У 1876 р. С. Русова народила доньку Людмилу, але через три місяці та померла, її поховали в Празі. Весною 1876 року Русови

навчання та викладання, у тому числі: Книга для чтения и практического упражнения в русском языке, СПб.; Способ обучения грамоте по первой учебной книжке (4 издания), СПб.; Обучение грамоте и родному языку по первой учебной книжке (СПб., 1876-1878); Первая учебная книжка. Классное пособие при обучении письму, чтению и началам русского языка (5-е изд., 1887); Методика грамоты по историческим и теоретическим данным (Ч. 1-2. СПб., 1887-1892). Остання є найпомітнішою і містить ґрунтовний історичний огляд різноманітних методів навчання грамоти й основні методичні посібники у цій сфері.

вирушають в Україну. У Відні зустрічаються з М. Драгомановим, який, як відзначає Софія Федорівна, перебував у піднесеному настрої і визначив два напрями діяльності українців: перший – критика русифікаторської політики російського уряду і виховання українців у дусі своєї нації; другий – ознайомлення європейської громадськості з справжнім становищем України і українців, які перебували під національним і соціальним гнітом російського царизму.

Спочатку С. Русова приїхала до Олешні, а невдовзі до Чернігова, де Олександр Олександрович влаштувався статистом у місцевому земстві, а Софія Федорівна поринула в культурно-просвітницьку діяльність. Помешкання Русових стало тим осередком, де збиралася прогресивно налаштована чернігівська інтелігенція, представники місцевого земства, які обговорювали й прагнули вирішити злободенні тогочасні питання життя Чернігова, губернії, України. Саме тут, у Чернігові у листопаді Софія Русова народила свого першого сина Михайла. Разом з відомими земськими діячами О. Тищинським та П. Червінським організувала громадську бібліотеку, на прохання деяких своїх друзів – дитячий садок. Але з політичних підозрінь садок був закритий, і хоч справа не дійшла до суду, проте в подальшому це завадило їй одержати посаду народної вчительки, оскільки шкільне начальство ставилося до неї вже з підозрою.

Після закінчення опису Чернігівського повіту статистичне бюро скасували і всіх статистиків звільнили. Треба було шукати нову роботу. “Я скористалася з цієї прикрої події, – пише Софія Федорівна у своїх споминах, – щоб зреалізувати свої давні мрії, – зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони народу, від слів, від промов перейти до правдивого життя, до праці” [7, с. 66]. У цьому зв’язку Русови купили кілька десятків десятин землі за три версти від станції Доч Борзенького повіту, в якому на відміну від городнянського “було вже виразно українське населення” [7, с. 66].

В кінці 1878 року Олександр Олександрович з дозволу Харківського генерал-губернатора князя Святополка-Мірського узявся за опис Ніжинського повіту, а Софія Федорівна подала прохання до Борзенької земської управи на посаду народної вчительки в одному з найближчих сіл. Не дочекавшись позитивної відповіді, вона взялася за вивчення медицини,